

Kąkolewski, Igor

Testament polityczny jako instrument władzy monarszej w Prusach Książęcych oraz Rzeczypospolitej w XVI wieku

Przegląd Historyczny 90/4, 415-424

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

IGOR KĄKOLEWSKI
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Testament polityczny jako instrument władzy monarszej w Prusach Książęcych oraz Rzeczypospolitej w XVI wieku

Nach dem ich, mein allerliebster und noch einiger son, mich unterwunden deiner lieben eine christliche unterrichtung furzueschreiben und anstadt eines testamentes, aus dem d. l. meinen veterlichen und letzten willen zu deiner person erkennen und demselben, nach gotlichen gebot nachzufolgen — tak rozpoczyna swój testament polityczny książę Albrecht Hohenzollern (1490/1525–1568), dedykując go swemu jedynemu synowi Albrechtowi Fryderykowi (1553/1568–1618)¹. To zapomniane dzieło jest pierwszym, o sto lat wcześniejszym od uznawanego do tej pory za najstarszy testament polityczny Wielkiego Elektora Fryderyka Wilhelma z 1667 r.², przykładem tego gatunku literatury dydaktyczno-politycznej powstałym w dynastii Hohenzollernów. Zarazem obok religijnego „Testa-

¹ Artykuł ten powstawał w okresie przed ukazaniem się wydawnictwa źródłowego *Die Testamente Herzog Albrechts von Preussen aus den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts*, wyd. A. Bues, I. Kąkolewski, Wiesbaden 1999, s. 125–161, w którym po raz pierwszy opublikowano omawiany tu testament polityczny księcia Albrechta Hohenzollerna; stąd też w przypisach odwołuję się do źródła archiwalnego nie zaś do edycji źródłowej; komunikat o odnalezieniu testamentu ukazał się w: I. Kąkolewski, *Politische Testamente und Fürstenspiegel als Instrumente der fürstlichen Politik im Herzogtum Preussen und in Polen Litauen im 16. Jahrhundert*, [w:] *Actes du colloque organisé par l'Université de Versailles-Saint Quentin et l'Institut Historique Allemand, Paris/ Versailles, 13–16 mars 1996*. Publié sous la direction de C. Grell, W. Paravicini et J. Voss, Bonn 1998, s. 419–426, który stał się podstawą dla publikowanego tu artykułu; testament polityczny księcia Albrechta znajduje się w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin (dalej cyt.: GSTA PK), Herzogliches Briefarchiv K5 Kasten 1064 (dalej cyt.: Test. polit., HBA K5 1064); jedynie tytuły czterech pierwszych rozdziałów testamentu Albrechta zacytował J. Voigt, *Ueber die Erziehung und die Krankheit des Herzogs Albrecht Friedrich von Preussen*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter” t. VIII, 1861, s. 29, wyrażając jednocześnie przypuszczenie, że książę zapewne nakazał także kontynuację tego dzieła — *jedoch ist darüber zur Zeit noch nichts zu ermitteln gewesen*, tamże, s. 30.

² Por. najnowsze wydania w: *Politische Testamente der Hohenzollern*, wyd. R. Dietrich, München-Köln 1981, s. 15, 33 nn. i 53–79 (dalsze przypisy odnoszą się do tego właśnie wydania) oraz wydanie krytyczno-źródłowe *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, wyd. R. Dietrich, Köln-Wien 1986, s. 1, 11 i 165–186, a także w *Politische Testamente und andere Quellen zum Fürstenethos der frühen Neuzeit*, wyd. H. Duchhardt, Darmstadt 1986, s. 1, 11 i 165 nn.

mentu” księcia Albrechta z 1562 r.³ oraz „Fürstenspiegel” księżęcej małżonki Anny Marii z roku 1563⁴, stanowi przykład nieprzebadanej do tej pory przez historyków monarszej literatury o walorze dydaktycznym spisanej w Prusach Książęcych w XVI w.

W artykule tym chciałbym, obok kwestii autorstwa, datacji i konstrukcji odnalezionego testamentu politycznego księcia Albrechta, zastanowić się nad doraźną funkcją i celem politycznym tego dzieła oraz w dalszej części spróbować odpowiedzieć na pytanie dlaczego w Rzeczypospolitej polsko–litewskiej w okresie wczesnonowożytnym nie doszło do wykształcenia się, poza nielicznymi wyjątkami, podobnego nurtu literatury. To terytorialne przejście od Prus Książęcych do Rzeczypospolitej poniekąd usprawiedliwiają ścisłe związki polityczne łączące obydwie kraje, które sprzyjały obustronnym zapożyczeniom wzorców kulturalnych.

Należy tutaj od razu zwrócić uwagę na różnicę pomiędzy testamentami prywatnymi władców, zawierającymi szczegółowe dyspozycje o charakterze notarialnym i politycznym⁵, a testamentem politycznym jako swoistym gatunkiem literackim. Sama nazwa — *Politisches Testament* — jest nieco późniejsza; zaczerpnęła ona swe miano od *Testament politique* kardynała Richelieu, rozpowszechnianego w XVII i XVIII w. w formie autentycznych wydań i apokryfów. Szesnastowieczne przykłady tego rodzaju twórczości w Niemczech, zatytułowane częstokroć jako „ojcowskie napomnienie” (*väterliche Ermahnung*), czy też „pouczenie” (*Unterrichtung*), zostały ochrzczone mianem testamentów politycznych dopiero przez dziewiętnasto– i dwudziestowiecznych wydawców. Generalnie rzecz ujmując rzucają się w oczy dwie cechy tego wczesnonowożytnego gatunku literackiego. Po pierwsze jego dydaktyczny charakter. Testamenty polityczne bowiem, obok przeznaczonych dla następcy tronu instrukcji dotyczących polityki religijnej, wewnętrznej i zagranicznej, zawierają często pełne erudycyjnych odwołań antycznych i starotestamentowych wzorce etycznego postępowania władcy. To z kolei zbliża je do innego typu literackiego, a mianowicie do traktatów o wychowaniu następcy tronu — tzw. „zwierciadeł monarszych” (*specula, Fürstenspiegel*). Drugą cechą jest tajny charakter testamentów politycznych. Z natury swej, inaczej niż zwierciadła monarsze, nie były one bowiem przeznaczone do publikacji, czy rozpowszechniania⁶. Wymowa niektórych dyspozycji w nich zawartych mogła być potraktowana wszakże przez stanową opinię publiczną jako zagrożający jej wolnościom i przywilejom instruktaż wzmocnienia władzy monarszej.

³ Por. wstęp do testamentu religijnego spisany ręką samego Albrechta, datowany 18 października 1561, HBA K 5 1064, druk w J. V o i g t, op. cit., s. 23 nn. oraz pełny tekst testamentu religijnego w GStA PK HBA K 5 1064, druk w: *Markgraf Albrecht des Aelteren Testament für seinen Sohn Albrecht Friedrich (1562)*, Berlin 1844 oraz najnowsza edycja źródłowa w: *Die Testamente*, s. 86–124.

⁴ *Fürstenspiegel. Anna Maria, Markgräfin von Brandenburg und Herzogin von Preussen für ihren Sohn, den Herzog Albrecht Friedrich*, wyd. A. Nicolovius, Königsberg 1835 oraz krótkie omówienie i literatura u B. S i n g e r, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München 1981, s. 114–115.

⁵ Por. np. testament Albrechta z 1567 r. w: *Privilegia der Stände des Herzogthums Preussen*, Braunsberg 1616, s. 71 nn.; oraz najnowszą edycję źródłową w *Die Testamente*, s. 169–205.

⁶ Por. charakterystykę testamentów politycznych jako gatunku literackiego we wstępach cytowanych w przypisie 2 edycji źródłowych H. D u c h h a r d t a i R. D i e t r i c h a oraz klasyczny artykuł F. H a r t u n g a, *Der deutsche Territorialstaat des XVI. und XVII. Jahrhunderts nach den fürstlichen Testamenten*, „Deutsche Geschichtsblätter” XIII, 1912, s. 265–284.

W tym właśnie kontekście warto przyjrzeć się bliżej losom testamentu politycznego księcia Albrechta Hohenzollerna, określonego przez niego samego — jak wynika z fragmentu zacytowanego na początku niniejszego artykułu — mianem „chrześcijańskiego pouczenia” (*eine christliche unterrichtung*).

Dokładniejsza analiza tekstu tego dzieła pozwala domniemywać rzeczywiste autorstwo Johannes Funcka, nadwornego kaznodziei, jednego z wychowawców księcia juniora, a zarazem bliskiego współpracownika starego księcia w forsowaniu teologicznych koncepcji Andreasa Osiandra wbrew opozycji ortodoksyjnie–luterancko nastawionych stanów pruskich. Jak wskazał Jörg R. Flügge⁷ na podstawie analizy tekstów religijnych autorstwa księcia Albrechta pruskiego, Johannes Funck był ich aktywnym współtwórcą, tj. korektorem i redaktorem, niekiedy zaś również prawdopodobnie ich rzeczywistym autorem. Przy tym nasilająca się po roku 1563 choroba (paraliż postępujący) ponad siedemdziesięcioletniego władcy narzucała konieczność intensywnej współpracy przy powstaniu dzieła, np. w formie *ars dictandi*, z kimś z najbliższego otoczenia. Z korespondencji dotyczącej wychowania Albrechta Fryderyka wiemy, że pierwsze impulsy do spisania przez księcia ojca wskazówek dotyczących przygotowania syna do sztuki rządzenia wyszły już w 1559 r. od preceptora następcy tronu Jakuba Schwerina. Sprawa nabrała jednak większej aktualności dopiero sześć lat później wraz z dojrzewaniem Albrechta Fryderyka i koniecznością zapewnienia dla potrzeb jego edukacji kompendium wprowadzającego księcia juniora w arkana władzy. W lipcu 1565 r. sprawę dalszego wykształcenia Albrechta Fryderyka poddano konsultacji dotychczasowego wychowawcy, Schwerina, oraz nadwornego kaznodziei Funcka. Obydwaj oni zwrócili się do przechodzącego wtedy kolejny kryzys choroby Albrechta Starszego z prośbą o sporządzenie konspektu dotyczącego spraw książęcego regimentu, podkreślając jednocześnie własną niekompetencję w tej materii. Rozważania takie — ich zdaniem — można byłoby dołączyć do częściowo spisanych już przez Funcka uwag na temat ogólnych zasad edukacji zaczerpniętych z Pisma Świętego, filozofii i historii⁸. Mimo problemów zdrowotnych Albrechta tego rodzaju konspekt zapewne powstał. W sumie zatem albrechtowy testament polityczny był prawdopodobnie efektem współpracy kilku autorów związanych z książęcym wychowaniem. To że tekst testamentu politycznego spisano właśnie ok. 1565 r., potwierdza fragment, w którym przeprowadzono krytykę poglądów anabaptystów na władzę świecką, wspominając o wydarzeniach związanych z epizodem komuny münsterskiej — *zue Munster vor dreissig jaren*⁹. Należy przy tym pamiętać, że lata 1565–1566 w dziejach Prus

⁷ J. R. Flügge, *Herzog Albrecht in Preussen und der Osiandrismus 1522–1568*, Bonn 1972, s. 530 nn. oraz tamże omówienie działalności i twórczości J. Funcka, a także starsza literatura na ten temat.

⁸ Por. J. Vogt, op. cit., s. 20 n., który cytuje korespondencję Schwerina z Albrechtem z 23 lipca 1565: *Was aber die Regierung betreffend ist, — befinden wir uns [tj. Schwerin i Funck] jedoch von beiden Theilen dazu ganz uerfahren und ungeschickt, insondereit was anlangt das, warum ich vor sechs Jahren zu meines gnädigen jungen Herrn besten in Unterthänigkeit gebeten, — ein kurzes Verzeichntß mit Ew. f. D. eigener Hand, weiß sich mein gnädiger jungen Herr gleich in diesen Landen mit Unterthanen, Nachbam und andern Potentaten und Ständen, die mit Preußen zu schaffen, befleüßen solle, damit sich SE. f. Gn. also schicke, daß sie ihre Unterthanen willig, treu und geneigt behalte — und sind demnach Beide hierin einer Meinung, daß der gnädige Gott Ew. f. D. noch so viel Stärke und mehr verleihen werde, daß Ew. f. D. solches noch mit eigenen Händen verzeichnen werden, nur etwa auf ein Blatt zwei, punktweise.*

⁹ Test. polit., HBA K5 1064, rozdz. 3, s. 6.

Książęcych stanowiły okres pełen niepokoju, związanych z narastaniem opozycji stanowej wobec centralistycznych dążeń rządzących w imieniu schorowanego monarchy faksji tzw. skalichowców, albo „nowych radców” — arywistów głównie mieszczańskiego i cudzoziemskiego pochodzenia. Do grupy tej należał również Johannes Funck, przybyły do Prus w 1549 r. z Norymbergi. Napięcia wewnętrzne doprowadzić miały latem 1566 r. cały kraj do stanu wrzenia i potencjalnej groźby wybuchu stanowej rebelii przeciw oskarżanym o korupcję i ostry fiskalizm skalichowcom¹⁰.

Do jakiego rodzaju literatury, dokładniej — zwierciadeł monarszych (*Fürstenspiegel*), czy też testamentów politycznych (*politische Testamente*) — należałoby zaliczyć „chrześcijańskie pouczenie” księcia Albrechta? Formalnie rzecz biorąc dzieło to składa się z dwóch części: pierwszej — adresowanej przez Albrechta bezpośrednio do jego syna oraz drugiej — tzw. „Register”, która została spisana przez wzmiankowaną w tekście osobę duchowną (zapewne Funcka)¹¹, chronologicznie chyba wcześniej, jako rozbudowany konspekt przyszłego dzieła, obejmujący spis tytułów wszystkich 24 rozdziałów oraz wymienione w punktach najważniejsze tezy dzieła. Część pierwsza ma formę obszernego wykładu (cztery rozdziały), w którym zostały poruszone kwestie teoretyczne, tj. genezy i celów władzy świeckiej, kodeksu etycznego władcy, boskiej sankcji dla władzy świeckiej oraz duchowego przygotowania księcia do objęcia rządów. Druga część, czyli wspomniany wyżej „Register”, zawiera z kolei konkretne dyspozycje dotyczące administracji dworem i domeną oraz właściwego doboru urzędników, jednym słowem kwestie związane z polityką wewnętrzną. Taka konstrukcja i tematyka skłaniałaby raczej do zaliczenia „chrześcijańskiego pouczenia” księcia Albrechta do gatunku testamentu politycznego (choć brak tutaj charakterystycznych dla tej grupy źródeł dyspozycji na temat polityki zewnętrznej¹²). Jakkolwiek bowiem w dziele tym występują także wyraźne motywy wspólne zarówno dla zwierciadeł monarszych jak i testamentów politycznych, a mianowicie rozbudowany katalog cnót monarszych, liczne dydaktyczne odwołania biblijne i antyczne (m.in. do „Cyropedii” Ksenofonta) oraz konkretne wskazówki dotyczące erudycyjnego wykształcenia księcia juniora to jednak, jak przyznaje sam autor, ponieważ sprawie *fürstlicher zucht und unterricht* zostało poświęcone dużo miejsca w innych pismach (zapewne chodzi tu o „Fürstenspiegel” księżnej Anny Marii) — *derhalben ich auch itz nicht mehr von solchen schreiben will*¹³. Punkt ciężkości w rozplanowaniu pracy spoczywa wyraźnie na 20 rozdziałach „Register” poświęconych konkretnym dyspozycjom wewnątrzpolitycznym. Formalnie rzecz biorąc szkicowa, ujęta w formie zwięzłych punktów treść „Register” przypomina ostatnio opublikowany przez Heinza D u c h h a r d t a testament polityczny bawarskiego elektora Maksymiliana z 1639 roku¹⁴.

¹⁰ Omówienie problematyki i literaturę przedmiotu podaję w I. Kąkolewski, *Swoi i obcy — „cudzoziemcy” i „przyjaciele” w administracji Prus Książęcych u schyłku rządów Albrechta Starszego*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993, s. 21 nn.

¹¹ Test. polit.—Register, HBA K5 1064, rozdz. 20, 6r oraz końcowe fragmenty s. 8r.

¹² Por. *Politische Testamente der Hohenzollem*, wyd. R. Dietrich, s. 719 oraz w: *Politische Testamente und andere Quellen*, s. 7 nn.

¹³ Test. polit., HBA K5 1064, s. 5r.

¹⁴ *Politische Testamente und andere Quellen*, s. 119 nn.

Jest rzeczą charakterystyczną, że w pierwszej części testamentu księcia Albrechta dość obszernie została potraktowana m.in. sprawa unikania buntów i rebelii poddanych. Jako przykłady wspomniano wojnę chłopską w Prusach Książęcych w 1525 r.¹⁵ oraz omówiono powstanie anabaptystów w Münster w latach 1533–1535¹⁶, dążących do obalenia tradycyjnych form władzy świeckiej. Przy tej okazji pada kilkakrotnie stwierdzenie, iż wszelki opór i rebelia przeciwko panującym sprzeciwiają się porządkowi boskiemu, Bóg bowiem — według św. Pawła — obsadza trony wedle swego upodobania i nazywa panujących „bogami” — *das Gott selbs die regiment verordnet und regenten setze nach seinen gefallen. Da er selbs sein ampt und regenten götter* [podkr. I. K.] *nennet und wer sich wider das obrigkeit seze da widerstrebe Gottes ordnung*¹⁷. Nieco dalej panujący zostaje określony jako „boski zarządca domostwa” (*ein Haushalter Gottes*), a urząd, który sprawuje, jest mu dany z woli boskiej, nie zaś jego własnej¹⁸. Zarazem wątkowi *regenten*=*götter* przeciwstawiony zostaje dla równowagi inny motyw, a właściwie refleksja, która stale powinna towarzyszyć rządzącym i powściągać ich pychę — mianowicie: książę jest człowiekiem podobnym do innych ludzi, „stworzeniem śmiertelnym i pełnym słabości” (*das er nur ein mensch, ein sterblich und schweche creatur sei*¹⁹). Wydaje się, że tak wyraźne wyeksponowanie problemu rebelii poddanych przeciw władzy monarszej, jako czynu sprzeciwiającego się porządkowi boskiemu, oraz podkreślenie motywu rządzący=bogowie miało szczególnie ważki wydźwięk w okresie zarysowującego się konfliktu pomiędzy stanami a monarchą i rządzącą w jego imieniu elitą urzędniczą w połowie lat sześćdziesiątych XVI w. Zaakcentowanie motywu *regenten*=*götter* wzmocniało ideologiczne podstawy władzy monarszej.

Podobnie w dyspozycjach szczegółowych z zakresu polityki wewnętrznej zawartych w „Register” dominuje z kolei paląco aktualna w latach sześćdziesiątych w Prusach Książęcych problematyka administracji dworem i domeną. W formie postulatywnej zostaje opisana tu organizacja aparatu urzędniczego oraz wyższego i niższego personelu dworskiego — od predykanów, lekarzy, chirurgów dworskich oraz dworzan poczynając, poprzez personel instytucji z dworem związanych (kancelaria, kamera skarbowa), a kończąc na trabantach, służbie pokojowej i rzemieślnikach dworskich. Dokładniej zostają naszkicowane obowiązki ochmistrza, nad- i podmarszałka oraz wójta zamkowego. Dalej kwestie dotyczące wydatków na wynagrodzenia dla urzędników i służby dworskiej oraz zaopatrzenia w konkretne, wymienione tu produkty spiżarni, piekarni, piwnicy, kamery skarbowej, na koniec zaś kwestie budownictwa i młynów książęcych. Sporo miejsca zajmują także sprawy organizacji kancelarii i sądownictwa. Jednocześnie wspomina się o konieczności dokładniejszego uregulowania wyżej wymienionych spraw w bardziej szczegółowych ordynacjach.

¹⁵ Test. polit., HBA K5 1064, s. 4, pkt 2.

¹⁶ Test. polit., HBA K5 1064, s. 5r, 6.

¹⁷ Test. polit., HBA K5 1064, s. 6; wątek „rządzący=bogowie” oraz „bunt przeciwko regentom=bunt przeciwko Bogu” występuje z całą wyrazistością jeszcze w innym miejscu, por. Test. polit., HBA K5 1064, s. 3r; natomiast w „Fürstenspiegel” Anny Marii, op. cit, s. 8 wątek *regenten*=*götter* jako cytat 82. Psalmu.

¹⁸ Test. polit., HBA K5 1064, s. 6.

¹⁹ Test. polit., HBA K5 1064, s. 6r, por. także s. 7r: *Im buch der weisheit am siebenden capitel erzelet der konig, wie er auch ein mensch sei, wie andere, empfangen, geboren, und mit sorgen auferzogen.*

To co rzuca się w oczy przy analizie „Register” to fakt, że zawarte w nim dyspozycje nie tylko przejrzysto opisują funkcjonowanie dworu i instytucji z nim związanych, lecz także same w sobie utrzymane są w formie normatywno–postulatywnej i dyscyplinującej (np. postulat prowadzenia urzędowych rejestrów, regularnego składania rachunków oraz odnawiania przez radców co kwartał przysięgi). Są jakby wstępem do regulacji prawnych, ordynacji dworskich (*Hofordnungen*)²⁰, które w sposób bardziej restrykcyjny mają zdyscyplinować życie dworskie i urzędnicze. Z tej perspektywy nieprzypadkowa jest tu zbieżność między czasem powstania testamentu politycznego księcia Albrechta a spisaniem ordynacji dworskiej z 1564 r.²¹ oraz ordynacji dla dworu księcia juniora powstałej zapewne także ok. 1565 r.²² Dodać do tego można, aczkolwiek z zastrzeżeniami, noszącą w pewnym sensie cechy ordynacji dworskiej, powstałą pomiędzy 1566 a ok. 1573 r. „Reformation und Einziehung des Hofes”²³ oraz najprawdopodobniej niekompletny „Hofordnung des Herzogs Albrecht für die Pestzeit”, spisany przez nadsekreterza Balthasara Ganßa około roku 1565²⁴. Poza tym wiemy, że w 1565 r. powstał kancelaryjny „Taxregister”, w 1566 r. zaś sformułowano zastrzeżenia *wegen der Kanzleiordnung*²⁵.

Ordynacje dworskie w obrębie kultury niemieckiej — podobnie jak testamenty polityczne — były wytworem przełomu średniowiecza i epoki wczesnonowożytnej. Miały one wielorakie funkcje. Przepisy w nich zawarte określały kompetencje poszczególnych instytucji i pojedynczych urzędników dworskich, wymierzone były przeciw rozmaitemu rodzajowi nadużyciom gospodarczym, służyły zdyscyplinowaniu obyczajów i zachowań na dworze, regulowały rytm codziennego życia wyznaczając czas posiłków, pracy, snu, niekiedy na przykład również zawierały wzory dla formularzy z rozliczeń tygodniowych²⁶. W przeciwieństwie do ordynacji dworskich powstałych w sferze kultury burgundzko–hiszpańsko–francuskiej, określających przede wszystkim zasady ceremoniału dworskiego, niemieckie *Hofordnungen* miały charakter bardziej pragmatyczny, odnosząc się do konkretnych dziedzin życia ekonomicznego i administracyjnego²⁷.

²⁰ Por. przykłady pruskich ordynacji (po części jednak błędnie datowanych przez wydawcę), *Deutsche Hofordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts*, wyd. A. K e r n, t. I, Berlin 1905.

²¹ GSStA PK Etat–Ministerium (dalej cyt.: Et.–Min.) 50a Nr 8; M. H e i n, *Preussische Hofordnungen des 16. Jhs.*, „Altpreussische Forschungen” 1925, zesz. 1, s. 53 nn., twierdził, że ordynacja z 1564 r. służyła jako wzór dla późniejszej z 1575 r., której przepisy były utrzymane w tonie jednak o wiele bardziej restrykcyjnym.

²² HBA K5 1064, obszerne fragmenty opublikował K. F a b e r w „Preussisches Archiv”, 1. Sammlung, Königsberg 1809; edycja pełnego tekstu w *Die Testamente*, s. 162–168.

²³ Et.–Min. 50a Nr 10 — prawdopodobniejszą datą powstania tej regulacji wydaje się być okres po 1573 r.; na ten temat por. R. S c h e l l e r, *Die Entwicklung des Königsberger Hofes unter Herzog Albrechts Nachfolgern (1568–1654)*, „Jahrbuch der Albertus–Universität zu Königsberg/Pr. t. XX, 1970, s. 15; ponieważ jednak treść tej regulacji jest wielowątkowa nie można moim zdaniem wykluczyć, że niektóre jej przepisy powstały wcześniej, być może już w latach sześćdziesiątych.

²⁴ Właściwie zachowana część tego dokumentu nie ma charakteru normatywnego, a jedynie traktuje o przeniesieniu części personelu dworskiego poza Królewiec na okres zarazy, por. Et.–Min. 50a Nr 9.

²⁵ Et.–Min. 19a Nr 43 Taxregister i Nr 38a Beschwerden wegen der Kanzleiordnung; stary Kanzlei–Taxeordnung pochodził z ok. 1530 r., Et. — Min. 19a Nr 37; por. także dla porównania Nr 36 i 38.

²⁶ Por. na temat niemieckich ordynacji dworskich znakomity, klasyczny już artykuł K. T r e u s c h v o n B u t t l a r, *Das tägliche Leben an den deutschen Fürstehöfen des 16. Jhs.*, „Zeitschrift für Kulturgeschichte” t. IV, 1896, s. 1–68.

²⁷ W XVI w. na dworach niemieckich nie wykształcił się jeszcze tzw. ceremoniał dnia codziennego; miało

Dyspozycje w pruskich ordynacjach dworskich doskonale korespondują z bardziej ogólnymi wskazaniem zawartymi we fragmentach „Register”, stanowiącego obszerną część testamentu politycznego księcia Albrechta Hohenzollerna²⁸, który tworzy dla nich jakby ramy. Można przypuszczać zatem, że „Register” jako część Albrechtowego testamentu mógł stanowić istotny element uzupełniający bądź też nawet niekiedy inspirujący do zmian w sferze regulacji prawnych w połowie lat sześćdziesiątych XVI w. w Prusach Książęcych. Byłby istotnym fragmentem tychże przemian, lub tylko punktem wyjścia do ich realizacji.

Taki *quasi*-normatywny charakter testamentu politycznego księcia Albrechta odpowiadałby w pełni funkcji charakterystycznej dla pewnego rodzaju politycznych testamentów określanej jako *Verfassungsäquivalent* — „ekwiwalent ustrojowy” (Heinz Duchhardt)²⁹. Taki charakter zarazem normujący i dyscyplinujący widać także przy analizie rozdziałów testamentu poświęconych sprawom książęcej kancelarii. Zawarte w nich postulaty świadczą o potrzebie uporządkowania pracy, podniesienia kwalifikacji oraz położenia kresu nadużyciom ze strony personelu kancelaryjnego. Co istotne, autor zastrzega, że pracownicy kancelarii muszą mieć przede wszystkim dobre wykształcenie językowe — *doch das sie erbarer teutscher gelert, in teutscher nation erzogen sind kan es nicht schaden*³⁰ — nie dodaje natomiast wymogu posiadania przez nich indygenatu pruskiego. Być może takie nieostre sformułowanie mogło inspirować, lub też jedynie usprawiedliwiać mającą w rzeczywistości miejsce rozbudowę liczebną książęcej kancelarii w oparciu o personel pochodzenia cudzoziemskiego. Przejawem tego było utworzenie w okresie dominacji skalichowców w połowie lat sześćdziesiątych tzw. nowej (tj. tajnej) kancelarii, ostro zwalczanej przez stany pruskie pod zarzutem łamania indygenatu i praktyk korupcyjnych.

Podobnie niezadowolone stanów powinna była budzić dyspozycja poszerzenia gabinetowej sfery książęcych rządów osobistych (*Personalregiment*). Tworzyć ją miało czterech komorników, *die lateinischer sprache kundig sind, und sonst sovorn gelehret, das er [t.j. książę] sie in seinen privat sachen gebrauchen, auch im notfall in wichtigen handeln verschicken*

się to stać dopiero w dwóch następnych stuleciach pod wpływem wzorców zaczerpniętych z francuskiego absolutyzmu dworskiego; por. na ten temat K. P l o d e c k, *Hofstruktur und Hofzeremoniell in Brandenburg-Ansbach vom 16. bis zum 18. Jh. Zur Rolle des Herrschaftskultes im absolutistischen Gesellschafts- und Herrschaftssystem*, Würzburg 1972.

²⁸ Por. także dość szczegółowe wskazanie w Test. polit.-Register, HBA K5 1064, s. 5r, pkt 8: *Ueber solches alles ist noch zue kuch vonnöten, das promptuar in aromaticum die wurz, oder kreden[z]kammer; darin man haben muß ein guten vorradt, an zucker, saffran, pfeffer, muscaten, muscaten blue, negelein, zimet rinden oder canel. Item bisweilen auch zue sterckungen in die trinsentt und ander krefftispeisen zu gebrauchen — — zue speise sonst, ung. pflaumen, rosinen, feigen, mandel — —. Das ist bisher alles bei der rentkammer gehalten werden und einem sonderschreiber neben der kleidung auszuteilen und zue brechnen befohlen. Da mag es noch bei bleiben; por. także tamże, pkt 8., wskazania dotyczące materiałów zu ehrkleidung i zue teglichen brauch.*

²⁹ *Cum grano salis kann man diese Spielart des Politischen Testamentes, das jeweils auch einer begrenzten Öffentlichkeit zur Kenntnis gebracht wird, geradezu als „Verfassungsäquivalent” bezeichnen. Nachdem der Fürst seit dem frühen 16. Jh. das öffentliche Leben zunehmend gesetzlich und auf dem Verordnungsweg zu regeln und zu regulieren begonnen hatte, stellte das Politische Testament ein Instrumentarium mit konstitutivem Charakter dar, um staatliche Kontinuität über alle dynastischen Wechsel- und Zufälle hinweg zu garantieren, Politische Testamente und andere Quellen, s. 8.*

³⁰ Test. polit.-Register, HBA K5 1064, s. 3.

kunde, damit es nicht durch die cantzlei gehn muste, was ein herr privatim bei andern zue handeln etc., wo er aber des nicht haben kan, were ein vertrauter secretarius, der sonst mit den teglich canzlei unbeladen vonnöten [fragment podkr. w rękopisie]³¹. Chodzić tutaj mogło o chęć rozbudowy „tajnej” sfery rządów książęcych w oparciu o zaufany personel posługujący w monarszych komnatach. Jednym z przejawów takich właśnie dążeń było przecież utworzenie w połowie lat sześćdziesiątych „nowej” kancelarii.

Za tak sformułowanymi propozycjami kryła się wyraźnie chęć wzmocnienia monarszego centrum władzy kosztem uszczuplenia prerogatyw stanowych, a więc intencja szczególnie bliska faksji, do której należał również domniemany główny autor Albrechtowego testamentu politycznego Johannes Funck. Wkrótce, w trakcie stanowej rebelii jesienią 1566 r. przedstawiciele tej grupy zostali oficjalnie oskarżeni o nadużycia i przygotowywanie absolutystycznego zamachu stanu oraz w konsekwencji na mocy wyroku sądowego straceni. Rok 1566 oznaczał szczyt wpływów stanowych kosztem interesów książęcych oraz początek wprowadzania na grunt pruski polskich wzorców ustrojowych³².

Zarazem uchwalone w latach 1566–1568 stanowe recesy regulowały na nowo niektóre kwestie poruszone w testamencie politycznym Albrechta, tym razem jednak w częściowej przynajmniej sprzeczności z intencjami jego autora lub raczej współautorów. Zgodnie bowiem z postulatami stanów rozszerzono m.in. wymóg indygenatu przy obsadzie stanowisk urzędniczych, uregulowano kwestie funkcjonowania kancelarii (likwidując „nową” kancelarię) oraz rozciągnięto kontrolę urzędników stanowych nad dawną kancelarią i dostępem do pokoi książęcych³³. Narzucone przez stany pruskie przy pomocy przysłanych do Prus Książęcych polskich komisji królewskich w ostatnich dwóch latach rządów Albrechta Starszego oszczędnościowe reformy objęły także sferę ekonomiki dworskiej oraz domeny. Regulacje te ujęte w formie stanowych recesów, konfirmowanych przez króla Zygmunta Augusta jako zwierzchnika lennego księstwa, stanowiły właściwą, konstytucyjną formę ustrojową państwa, fragmentami treściowo sprzeczną z „ekwiwalentem ustrojowym”, jaki tworzył Albrechtowy testament polityczny — instrument z jednej strony edukacji następcy tronu, z drugiej zaś wzmocnienia książęcych rządów osobistych. Z tego też powodu wydaje się rzeczą zrozumiałą, że w latach dominacji stanów po 1566 r., treść tego dzieła mogła uchodzić za niewygodną dla kręgów rządzących w Prusach Książęcych i stąd też uległa zapomnieniu, lub nawet świadomemu zagubieniu³⁴.

³¹ Test. polit.–Register, HBA K5 1064, rozdz.17, s. 4.

³² Obszerne omówienie problematyki E. K. B. Kleinertz, *Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562–1568*, Bonn 1972.

³³ Recesy z lat 1566–1568 opublikowano w: *Privilegia der Stände des Herzogthums Preussen*, Braunsberg 1616, zwłaszcza s. 65 nn.

³⁴ Zagadkowo brzmią w tym kontekście słowa jednego z umiarkowanych popleczników skalichowców Kacpra Nostitza, autora *Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preußen (1578)*, wyd. K. Lohmeyer, Leipzig 1893; Nostitz prezentuje się tutaj jako współautor jednego z zaginionych traktatów, pisanych z myślą o wychowaniu księcia juniora Albrechta Fryderyka: *Seine f. g. haben auff mein anhalten etzliche und fünffzig artikel mit eigener handt geschrieben dem jungen hern zum unerricht. Ich habe etzliche artikel selber stellen helfen. Herr Trüxes sagt, sie sein nicht gefünden*; oraz w innym miejscu: *Nach den artikeln, die mein g. herr mit eigener handt geschrieben zu fragen; hab dieselben, so vil mir bewuft in andern artikel vorzeichnet* — tamże, s. 157, punkt 5 i s. 161, punkt 15. Pierwszego ze wspomnianych dzieł, zapewne o charakterze pedagogiczno–politycznym, pisanego własną ręką księcia, nie udało się do tej pory odnaleźć. Natomiast w drugim przypadku chodzić mogło o jakąś skróconą wersję

* * *

W Rzeczypospolitej nie doszło do wykształcenia się ani typu monarszej literatury dydaktyczno-pedagogicznej w formie zwierciadeł monarszych, ani tym bardziej w postaci testamentu politycznego. Uniemożliwiły to warunki ustrojowe. Po wprowadzeniu w 1572 r. zasady wolnej elekcji kwestie związane z sukcesją tronu, szczegółowe regulacje dotyczące zobowiązań i doraźnych celów politycznych, były wyrażane w formie *pacta conventa* przy objęciu tronu przez króla-elekta. To właśnie *pacta conventa*, podobnie jak *Wahlkapitulationen* w Rzeszy³⁵, stanowiły „ekwiwalent ustrojowy” w monarchii elekcyjnej, w której dominował czynnik stanowy. Jednym słowem na tego rodzaju monarszą literaturę nie było tutaj miejsca, przez opinię szlachecką bowiem testament polityczny, czy nawet dydaktyczne *specula*, byłyby traktowane jako absolutystyczny zamach na wolności stanowe — przygotowywanie gruntu pod wprowadzenie elekcji *vivente rege* — hasła na które polska szlachta reagowała alergicznie.

Stąd też powstałe w Polsce utwory w rodzaju zwierciadeł monarszych bądź testamentów politycznych są nieliczne i sięgają początków XVI w. Należy wymienić tu przede wszystkim powstałe ok. 1502 r. renesansowe zwierciadło monarsze „De institutione regii pueri” oficjalnego autorstwa Elżbiety Rakuszanki³⁶, wdowy po Kazimierzu Jagiellończyku, dedykowane oczekivanemu męskiemu potomkowi czesko-węgierskiego króla Władysława. Rzeczywistym autorem tego dzieła był zapewne któryś z licznych na krakowskim dworze humanistów włoskich, zaangażowanych w sprawy monarszego wychowania lub dyplomacji (Sicculus, Bernardino Gallus).

Bardziej skomplikowanie rzecz się ma z autorstwem tzw. Rad Kallimachowych³⁷ — pełnego paradoksalnych stwierdzeń utworu, który można określić *mutatis mutandis* jako swoisty testament polityczny. Dzieło to przypisywano Filipowi Buonacorsiemu z Toskanii, zwanemu Kallimachem (1437–1496), renesansowemu poecie i historykowi, aktywnemu dyplomacie w służbie polskiej, bliskiemu doradcy Kazimierza Jagiellończyka i jednemu z wychowawców królewskich synów, którego imię kilkakrotnie w pozytywnym kontekście

tegoż dzieła, „przepisaną” częściowo do innego utworu zredagowanego podobnie w formie „artykułów”. Zastanawia przy tym fakt, że obydwa dzieła były niedostępne dla Nostitza w dość krótkim czasie po obaleniu skalichowców. Niedostępne to znaczy bądź zagubione, bądź też świadomie nie udostępniane przez przeciwników skalichowców, którzy tymczasem powrócili do steru władzy.

³⁵ Por. W. Sobociński, *Pakta Konwenta. Studium z historii prawa polskiego*, Kraków 1939.

³⁶ Przekład polski w: *Wybór pism pedagogicznych Polski doby Odrodzenia*, wyd. J. Skoczek, Wrocław 1956, s. 3 nn. oraz rozbiór krytyczny A. Danysz, *O wychowaniu królewicza traktat humanistyczno-pedagogiczny*, [w:] *Studia z dziejów wychowania*, Kraków 1921. Na temat pedagogiki monarszej por. J. Skoczek, *Wychowanie Jagiellonów*, Lwów 1932, zwłaszcza rozdz. 3 „De institutione regii pueri”.

³⁷ Korzystałem z krytycznego wydania R. Wsetcki, *Pamiętnik słuchaczy Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1887; por. także opracowania podsumowujące badania nad autorstwem Rad — J. Skoczek, *Legenda Kallimacha w Polsce*, Lwów 1939, s. 87–89; J. Garbaciak, *Kallimach jako dyplomata i polityk*, RAU whf t. LXXI, nr 4, 1948, s. 145 nn.; tenże, *Kallimach*, PSB; S. Ereicher, *Rady Kallimacha*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1949; W. Sobociński, *Problematyka polityczno-prawna w twórczości Kallimacha*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” t. II, 1954; oraz popularny zarys J. Ołkiewicza, *Kallimach Doświadczony*, Warszawa 1981, rozdz. 13.

zostaje wymienione w wyżej wspomnianym „De institutione” z 1502 r.³⁸ Niektórzy badacze włoscy i polscy upatrują w tym krótkim utworze zredagowanego w punktach ekscerptu lub konspektu — „dyspozycji do jakiegoś większego traktatu — —. Miałby to być memoriał dla nowego króla [Jana Olbrachta], po śmierci Kazimierza Jagiellończyka, nie tylko dla przypomnienia zasad rządzenia ojcowskich, ale też dla przypomnienia Olbrachtowi swego [tj. kallimachowego] doświadczenia politycznego”³⁹.

Jaka jest treść tego utworu? Otóż autor radzi młodemu królowi m.in. stworzenie 2–3 osobowej rady (*privata consilia*) — *quibus solis secreta concedito* (art. I); skłócenie ze sobą senatorów świeckich z duchownymi oraz usunięcie tych ostatnich z senatu; zastraszanie szlachty ciągłym niebezpieczeństwem wojennym i ściąganie pod tym pozorem podatków na utrzymywanie wojsk najemnych; wprowadzenie zasady sprzedajności urzędów; popieranie plebejuszy — mieszczan i kupców kosztem szlachty, której przywileje należy ograniczać; stąd też: *Esto patronus pauperum adversus divites* (art. XXVII); wreszcie zaś wygubienie szlachty na wyprawie wojennej na Mołdawię i wytrucie reszty (art. XXXIV–XXXV).

Oprócz tych skrajnych, na tyraniczną nutę skomponowanych dyspozycji, pada tutaj wiele bardziej wyważonych rad dotyczących polityki wewnętrznej, kościelnej oraz reorganizacji monarszego fiskusa. Skrajność pierwszej grupy rad, ich makiaweliczny charakter, skłaniają do przypuszczenia, że pierwotny, oryginalny utwór Kallimacha powstały ok. 1492 r. lub zapiski zredagowane już po jego śmierci (1496), zostały w okresie późniejszym, po ukazaniu się drukiem (1532) anty-zwierciadła Machiavella „Il Principe”, ustylizowane w podobnym duchu przez przeciwników obozu królewskiego w celu ośmieszenia planów wzmocnienia władzy królewskiej. Tak oto Kallimachowy testament polityczny stawał się antykrólewskim paszkwilem amplifikowanym przez anonimowych reprezentantów stanu szlacheckiego, a zredagowanym ostatecznie być może dopiero w 1537 r., podczas pierwszego rokoszu, tzw. wojny kokoszej⁴⁰.

Kariera tego utworu w okresie późniejszym w Rzeczypospolitej była imponująca. Od XVI po XVII wiek krążył on w licznych odpisach, przepisywany był do domowych *silva rerum* i wciąż przewrotnie rozszerzany o artykuły trącające skrajną wymową absolutystyczną. Popularność Rad Kallimachowych wzrastała zwłaszcza w czasach rokoszowych (1606–1607)⁴¹, w trakcie rebelii przeciwko centralizacyjnym reformom podejmowanym przez obóz królewski, w których większość szlachty upatrywała groźby *absolutum dominium*. Tak zatem na gruncie polskim jedyny powstały tu utwór w rodzaju testamentu politycznego dał inspirację do powstania w istocie swoistego anty-gatunku, ubranego w paszkwiłancką formę antytestamentu politycznego w postaci ciągle żywych, kolejnych redakcji Rad Kallimachowych.

³⁸ Por. *O wychowaniu królewicza*, s. 25, 32, 56, 60.

³⁹ J. Garbaciak, *Kallimach jako dyplomata*, s. 146–148.

⁴⁰ Do takiego wniosku dochodzi J. Garbaciak; por. także Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, Warszawa 1946, s. 207, 312 i in.; z kolei wcześniej J. Ptasiński, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa 1959, s. 241 opowiadając się zdecydowanie za latami 1492/1493 jako czasem powstania Rad Kallimachowych postawił hipotezę o możliwym wpływie tego dziełka na koncepcje Machiavellego, wysuwając argument o przyjazni łączącej florenckie domy Buonacorsich i Machiavellich.

⁴¹ Por. S. Streicher, op. cit., s. 177 n.

CONTENTS

Pro memoria Professor Marian Małowist (1909–1988)

ARTICLES

Rafał Karpiński — Severino de Silesia *recte* Seweryn Jung of Głogów. A Forgotten Reformed Franciscan in Central Sudan at the Beginning of the Eighteenth Century

The author presents Seweryn Jung of Głogówek in Silesia, a heretofore unknown Reformed Franciscan and a participant of a missionary expedition to Central Sudan (1710), headed by Father Carlo di Genova. In the course of the venture Jung became sick and died. Archival material concerning Silesian Franciscans, found in the State Main Archive in Prague, enabled the author to gather certain data concerning Jung. Upon this basis and knowledge pertaining to the Franciscan environment in Silesia he attempted to depict the spiritual development of the friar and the motives which inspired him to embark upon missionary work in Africa.

Igor Kąkolewski — The Political Testament as an Instrument of Monarchic Authority in Ducal Prussia and the Commonwealth during the Sixteenth Century

The article considers the political testament (*Politisches Testament*) intended during the 1560s for Duke Albrecht Frederic Hohenzollern; officially issued by Duke Albrecht the Older it was, in reality, devised by a group of influential courtiers, headed by Johannes Funcke. In the opinion of the author, the testament performed, alongside certain moralising functions, the role of a political programme pursued by courtiers who aimed at reinforcing monarchic authority and who up to 1566 enjoyed greatest impact. The testament is compared to similar documents from the German Reich; the author indicates that during the sixteenth century — a period witnessing the emergence of the institution of the elected king — Poland did not offer conditions for the development of this particular genre of writing.

Antoni Mączak — Debates Concerning Words, or African and European Feudalism

The author proposes an examination of terminology applied for describing the societies of Black Africa — from traditional communities to certain contemporary state structures. In order to express forms of social dependency the majority of scholars employ, as a rule inconsistently, terms borrowed from the historiography of mediaeval (feudal society) or modern Europe (cliental bonds). The author maintains that such terms may be useful for describing Africa under the condition of putting them into order and distinguishing between feudal